

УДК 159.923

DOI <https://doi.org/10.32782/psy-2025-5-14>

Мазяр Олег

*доктор психологічних наук, доцент,
професор (б. в. з.) кафедри соціальної та практичної психології
Житомирського державного університету імені Івана Франка*

АЛЬТЕРНАТИВНИЙ ПІДХІД ДО ПЕРІОДИЗАЦІЇ ІСТОРІЇ ПСИХОЛОГІЇ

Анотація. В основу періодизації історії психології закладено принцип історизму і зв'язку логічного та історичного у вирішенні проблеми базової психічної суперечності. Базова психічна суперечність виявляється в нелінійній взаємодії інтра- й інтерпсихічних чинників саморегуляції, що в історико-психологічному аспекті об'єктивується у форматі дуалізму фізичної та психічної субстанцій саморегуляції суб'єкта. В історико-психологічній перспективі дуалізм набуває чотирьох основних форм: інтеграційний дуалізм (збігається з міфологічним періодом психологічних уявлень), дезінтеграційний дуалізм (збігається з філософським періодом), паралельний дуалізм (збігається з філософським періодом) і перехресний дуалізм (збігається з науковим періодом розвитку психології). Зміни цих форм дуалізму зумовлюються відповідними кризами в уявленнях про психічне функціонування та виявляються через інверсію домінантного чинника психічного розвитку – інтрапсихічного чи інтерпсихічного. Зокрема, для інтеграційного дуалізму притаманною стає криза онтологічної єдності в процесі вирішення проблеми генезису психічного. Для дезінтеграційного дуалізму характерною стає криза встановлення механізмів інтерпретації елементарного змісту психічного. Паралельний дуалізм у процесі вирішення психофізичної проблеми зазнає кризи методологічного плюралізму та неможливості зіставляти антагоністичні елементи саморегуляції. Перехресний дуалізм має три окремі етапи свого формування, які змінюються відповідно до низки теоретико-методологічних криз. Науковий етап розвитку психології зосереджується довкола вирішення психофізіологічної проблематики, що супроводжується інверсією редукціонізму біологічного та соціального чинників психічного розвитку особистості.

Ключові слова: періодизація історії психології, базова психічна суперечність, дуалізм, історико-психологічний аналіз, інтрапсихіка, інтерпсихіка, психофізіологічна проблема.

Maziar Oleh

*Doctor of Psychological Sciences, Associate Professor,
Professor at the Department of Social and Practical Psychology
Zhytomyr Ivan Franko State University*

AN ALTERNATIVE APPROACH TO THE PERIODIZATION OF THE HISTORY OF PSYCHOLOGY

Abstract. The periodization of the history of psychology is based on the principle of historicism, connection between the logical and the historical in addressing the problem of the fundamental psychological contradiction. The fundamental psychological contradiction is found in the nonlinear interaction of intra- and interpsychic factors of self-regulation, which, in the historical and psychological context, is objectified in the form of the dualism of the physical and psychological substances of the subject's self-regulation. In the historical and psychological perspective, dualism takes four main forms: integrative dualism (coincides with the mythological period of psychological conceptions), disintegrative dualism (coincides with the philosophical period), parallel dualism (coincides with the philosophical period), and cross dualism (coincides with the scientific period of psychological development). Transformations of these forms of dualism are caused by corresponding crises in conceptions of mental functioning and are manifested through the inversion of the dominant factor in psychological development – either intrapsychic or interpsychic. In particular, integrative dualism is characterized by a crisis of ontological unity in the process of resolving the problem of the genesis of the psyche. Disintegrative dualism is marked by a crisis in establishing mechanisms for interpreting the elementary content of the psyche. In the context of addressing the mind-body problem, parallel dualism encounters a methodological pluralism crisis and a fundamental inability to reconcile antagonistic components of self-regulation. Crossed dualism undergoes three distinct stages of generation, changing according to a series of theoretical and methodological crises. The scientific stage in the development of

psychology focuses on resolution psychophysiological issues, comes with inversion of reductionism concerning the biological and social factors of personality development.

Keywords: periodization of the history of psychology, fundamental mental contradiction, dualism, historico-psychological analysis, intrapsychics, interpsychics, psychophysiological problem.

Постановка проблеми та аналіз досліджень.

Установлення генезису науково-психологічної проблематики дає змогу окреслити відносно однорідні періоди, що відбивають теоретико-методологічну специфіку вирішення фундаментальних питань. Історія психології націлюється зафіксувати таку етапність розвитку психологічної науки, яка стане універсальною матрицею для розуміння її поступу. Водночас це завдання настільки складне, що виникають підстави сумніватися в її спроможності моделювати майбутнє психологічної науки на основі переосмислення минулого [10]. Поготів предмет історії психології перебуває в специфічному соціокультурному та політичному контексті [7; 12; 16]. Це зумовлює труднощі зіставлення наукових ідей та концепцій, зокрема, виокремлення спільного та відмінного, самостійного й почасти некоректно запозиченого [4]. Оскільки історико-психологічний матеріал складно інтегрувати в загальну наукову систему, дослідники в окремих випадках наче архіваріуси фіксують «різні» психології, складаючи їх на полиці історичних відтінків (явище антикваризму). Утім, ця проблема згодом може бути вирішена тими, хто виявить спроможність установити систему виникнення «різних» психологій. Значно гірше, коли відбувається спроба протягнути релевантні сьогоденню знання минулого (явище презентизм), адже тоді встановлення системи значно утруднюється, позаяк значуща частина історії психології зникає як «нерелевантна» сучасній науці. Історики психології наголошують на небезпеках як антикваризму, так і презентизму [2; 3; 8; 9], однак побудова історико-психологічної системи залишається актуальним завданням. Насамперед вона відбивається в побудові періодизації історії психології.

Традиційно періодизація історії психології представлена лінійною моделлю розвитку, де найбільш вагомим стає принцип історизму. Унікаючи «довільного набору наукових здобутків» [8], дослідники зосереджуються на інтерпретації системних проблем історії психології. Об'єктивна трудність відновлення закономірної послідовності формування науково-психологічної системи полягає в тому, що вона повсякчас залишається «сирою», адже широка концептуальна палітра досі не склалася в єдину

теорію. Формування системи психологічного знання відбувалося неупорядковано, паралельними методологічними шляхами, часто за випадковою та суперечливою траєкторією. Бракує загальноприйнятих критеріїв історико-психологічного аналізу, що породжує відмінності у фіксації важливих етапів розвитку психології.

Сьогодні пропонується такий історико-психологічний підхід, який враховує складні взаємозв'язки між науковими школами, а також вплив соціальних і культурних факторів, які детермінують з'яву фундаментальних питань. Загалом відбувається стирання національних кордонів психологічної науки та налагодження наукового діалогу [13; 14]. Вимальовується виразний вектор уніфікації понятійно-термінологічного апарату. Однак за інтерналізацією змісту науки, діагностичною стандартизацією та іншими інтеграційними процесами стоїть складний історичний поступ психології, який пов'язаний із необхідністю визначити системні критерії її розвитку.

Мета статті – описати альтернативний варіант періодизації історії психології за критерієм вирішення проблеми базової психічної суперечності.

Виклад основного матеріалу. Ключовою в побудові періодизації історії психології, вочевидь, варто вважати постановку фундаментальних проблем та їхні інтерпретації, які здійснюються за допомогою категорій, що перебувають у системно-структурних відношеннях. Запропоновані періодизації відбивають ступінь розробленості фундаментальних проблем і відповідність їхньої інтерпретації науковим стандартам. Якщо не зауважувати на очевидній історичній етапності розвитку психології у форматі донаукового та наукового періодів [11], запропонована достатня кількість періодизацій, що успішно реалізують принципи історизму і зв'язку історичного та логічного. Зокрема, М. С. Роговін диференціює міфологічний, філософський і науковий етапи розвитку психології; В. А. Роменець – образно-міфологічний, спекулятивно-категоріальний і науковий. М. Г. Ярошевський заломлює історію психології через її розвиток щодо інших наукових галузей: передмеханістична, механістична, загальнобіологічна, біопсихічна, соціопсихічна. Учені здебільшого не ризикують закладати специфічної психологічної проблеми як системної, адже

це неодмінно кваліфікуватиметься як редукціонізм. Дарма що психологія досить виразно розвивається в системі дихотомій психічне / тілесне, суб'єктивне / об'єктивне, детермінізм / індетермінізм, молярне / молекулярне тощо.

До оригінальних спроб побудувати періодизацію психологію належить вчинкова теорія В. А. Роменця. Виокремивши в структурі вчинку основні компоненти, автор пов'язує з ними історичні відтинки розвитку психології. Учинок відбиває інтеграцію зовнішнього та внутрішнього аспектів психічного функціонування. Своєю чергою, ми робимо акцент на сутності співвідношення суб'єктивного та об'єктивного у вчинку. Ідеться про дуальний характер психічного, який визначає специфічний поступ людини у філо- й онтогенезі. Це означає, що, з-поміж іншого, в основу такого аналізу може покладатися базова психічна суперечність між генетичними (інтрапсихічними) і соціальними (інтерпсихічними) чинниками саморегуляції.

Базова психічна суперечність – необхідна умова становлення особистості, що об'єктивується в збалансуванні інтра- й інтерпсихічних процесів, які перебувають у нелінійній (багатозначній) взаємодії [5; 6]. Їх незбалансованість зумовлена суперечностями між психофізіологічними (першосигнальними) й мовленнєво-мисленнєвими (другосигнальними) механізмами саморегуляції, які перебувають в антагонізмі із соціально-психологічними умовами функціонування індивіда. Індивідуальність, так, стає результатом розгортання базової психічної суперечності.

Окреслений метатеоретичний аспект аналізу є тим критерієм, який сутнісно визначає процес рефлексії [6], тому може бути покладений в основу періодизації історії психології. Відповідно, історичні періоди концептуальних уявлень про психічне функціонування людини визначаються кардинальними зрушеннями в розумінні базової психічної суперечності. Але оскільки інтегративність психічного конфлікту кваліфікується як неприпустимий для науки абсурд, це породжує парадигмальний поділ в оцінці чинників психічного розвитку [1].

Відповідно до авторської концепції базової психічної суперечності, можливість сапієнтації виду *homo* забезпечувалася здатністю принаймні частково скасовувати рефлекторний принцип нервово-психічного реагування через регулярне, але відносно тривале потрапляння в ультрапарадоксальний стан парабіозу. На певних етапах функціонування тимчасово стають можливими

стани, які одночасного відбивають різні імпульси. На емоційному рівні це відповідає стану амбівалентності, на когнітивному – абсурду. З такого боку мислення можна розглядати як процес дезабсурдизації або диференціації бінарної за формою та змістом нервово-психічної реакції. Так, специфічним для *homo sapiens* «психічним стартом» є здатність ототожнювати (асоціативно пов'язувати) будь-які першосигнальні імпульси, що, утім, не скасовує необхідності їх диференціювати, відповідно до ефективності розв'язання задач конкуренції за їжу, домінації та розмноження. Назагал це збігається з міфологічним періодом розвитку психології на її допарадигмальному етапі. Міф відбиває стан абсурду й амбівалентності в рефлексії та осмисленні сущого, що об'єктивується в анімізмі, ірраціональній вірі в магію, впливу богів. Здатність продукувати абсурд стає еволюційною перевагою та частково витягує вид *homo sapiens* із лещат першосигнального типу нервово-психічного реагування.

Так, виникають підстави назвати початковий і найбільш тривалий відтинок часу розвитку психологічних уявлень **інтегрованим дуалізмом**. Цьому періоду в контексті вирішення *проблеми генезису психічного (душі)* властиве синкретичне моделювання базової психічної суперечності (табл. 1). Розвиток цих уявлень зумовлювався *кризою онтологічної єдності*, що, зрештою, призвело до диференціації сущого та людини на фізичну й психічну субстанції. У перших системних зразках рефлексії нервово-психічна суперечність виявляється екстерналізованою. Вона уявлялася як загальний принцип дихотомії: в Античності – через поняття ідеального та матеріального, у китайській філософії – через протилежність та взаємозалежність властивостей Ін та Ян, в індійській філософії – через дуалістичність матеріального світу та духовної сутності, у Єгипті – через суперечність між упорядкованістю та хаосом. Диференціація базових елементів суперечності стає проміжним етапом їхньої рефлексії, натомість принципового значення набуває повернення до збалансування, злиття, цілісності. Стихійний абсурд первісного індивіда робить крок до раціональності, виявляючи незбіг базових елементів світобудови і людини, але потім «повертається» до абсурдизації з метою набуття гармонії. Натомість оновлена редакція абсурду є іншою – такою формою нервово-психічної суперечності, яка відтепер керується суб'єктом (упорядкований хаос). Саме тому предметом стає поняття «душі» в десятках редакцій,

яка зв'язує тіло й Абсолют, пояснює фізіологію і релігію. Це перші спроби осмислити нервово-психічну суперечність (диференціювати її на складники) та надати пояснення її функціональності. Тому суперечність оцінюється порівняно м'яко (як взаємопов'язаний антагонізм), дарма що в цей час радикально закладається дихотомія ідеального та матеріального. Коротко, мислителі зафіксували нервово-психічну суперечність як таку (в оригінальній донауковій термінології), але принципове протиставлення елементів лише окреслюється. У цей час людина схильна пов'язувати те, що нібито неможливо (синкретичність, дологічність мислення) (табл. 1).

Функціональна утрудненість викликає необхідність долати нервово-психічні суперечності (парабіоз), оскільки такий стан є небезпечним з погляду виживання виду. Постає необхідність робити вибір на користь певного типу реагування, тобто здійснювати дезабсурдизацію. Власне, тварина повсякчас здійснює це, не застрягаючи в природних невротичних станах. Натомість *homo sapiens із певних причин* пролонгує цей стан, а тому, навіть долаючи його, керується суперечністю як базовим принципом самоусвідомлення [5; 6]. Дезабсурдизація допомагає розщепити нервово-психічну суперечність, дійти визначеності в реагуванні, але ця суперечність однаково залишає потужний відбиток. Звідси походять гілозоїзм, анімізм, фетишизм і пантеїзм у світорозумінні. Спроби здійснити дезабсурдизацію призводять до політеїзму, який зберігається навіть у монотейстичних релігійних ученнях (ангели, святі).

На наступному етапі *дезінтегрованого дуалізму* відбувається те, що можна назвати спробою моністичного моделювання базової психічної суперечності. Ідеться про встановлення її домі-

нантичних чинників, формування ієрархічності психічних елементів, встановлення системи психічного функціонування. У цей час у контексті вирішення *проблеми елементарного змісту душі* й окреслення її функціональних кордонів окреслюється *криза встановлення механізму інтерпретації* взаємодії антагоністичних субстанцій. Особливо виразним цей процес стає в епоху Середньовіччя, який характеризується переходом до парадигмального етапу рефлексії, коли вживані категорії стають універсальними і переходять з однієї концепції в іншу. Дуалістичність сущого та людини відтепер сприймається з позиції прямого протиставлення (антагонізму) й утвердження лише однієї альтернативи. Тобто чітко окреслюється домінанта та субдомінанта. Цей процес об'єктивується у монотеїзмі, що проєктивно відбиває базову психічну суперечність (наприклад, у дихотомії бога та диявола, святого та грішного). Відбувається гальмування однієї з альтернатив і намагання реалізувати іншу. Певною мірою це стає аналогом парадоксальної стадії парабіозу, за якого робочого ефекту набуває слабший імпульс, тоді як сильніший – загальмовується. Характерною для цього часу стає концепція подвійної істини (Р. Бекон, В. Оккам) з фіксацією вищого (одкровення) та нижчого (протонаукового) знання. Більшої значущості набуває дотримання ієрархічного принципу вибудови структури пізнавальних процесів (Т. Аквінат).

В епоху Відродження відбувається чергова інверсія, яка перевертає дуалізм у бік інтеграції суперечностей. Однак ця ідея закономірно стає не буквальною реставрацією принципу синкретичності (повторення Античності), оскільки людина набула досвіду здійснення дезабсурдизації. З урахуванням пройдених етапів і вирі-

Таблиця 1

Періодизація історії психології, відповідно до концепції вирішення проблеми базової психічної суперечності

Класичний період розвитку психології	Тип дуалізму	Основна психологічна проблема	Наукова криза	Домінантний чинник психічного розвитку
міфологічна	інтеграційний	генезис душі	онтологічної єдності	інтерпсихіка
філософська	дезінтеграційний	елементарний зміст душі	встановлення механізму інтерпретації	інтрапсихіка
	паралельний	психофізична	методологічного плюралізму	інтерпсихіка
наукова	перехресний	психофізіологічна	відкрита	інтрапсихіка
			теоретичного моделювання взаємодії психічного та фізичного	інтерпсихіка
			реплікаційна	інтрапсихіка

шення утвореної кризи механізму інтерпретації нервово-психічний дуалізм набуває нових рис. Зокрема, не знайшовши задовільного пояснення, дуалізм оформлюється в *психофізичній проблемі* й у редакції Р. Декарта стає паралельним: базова психічна суперечність призводить не до змішування нетотожних елементів, а до їх окремого неконфліктного функціонування. Так, у період **паралельного дуалізму** диференціація антагоністичних елементів не призводить до злиття з метою досягнення гармонії. Їхня взаємодія була поставлена під сумнів. Р. Декарт не тільки фіксує дві нетотожні субстанції – духу і тіла, а й показує, що вони існують незалежно одна від одної. Ця ідея знайшла широкий відгук і була влучно представлена Г. Лейбніцем у метафорі про два годинники, які окремо заводяться, але показують один час (концепція наперед установленної гармонії). Відповідно, намічається *криза методологічного плюралізму*, адже кожна субстанція відтепер повинна по-різному досліджуватися, а значить вони не можуть зіставлятися. Сформульована психофізична проблема, по суті, поставила питання про природу виникнення абсурду. Зокрема, визріває концепція єдиної субстанції з двома атрибутами (Б. Спіноза), інвертована до монізму, за якого «людина-машина» породжує весь спектр психічних властивостей (Ж. Ламетрі, Д. Гартлі). Це стало прообразом вульгарного матеріалізму, почасти навіть біологічного детермінізму (Ч. Дарвін). У XIX – на початку XX століття здійснюються регулярні спроби надати розгорнуту доказову відповідь щодо психофізичної проблеми, тобто нівелювати «оголений дуалізм» (паралельної суперечності) Р. Декарта та ще більш поглиблений В. Вундтом. Прикметно, що цей період охоплює час оформлення психології як самостійної науки (1879). Однак відкриття лейпцігської психофізичної лабораторії не тільки не закрило Декартове питання, а навпаки, його зафіксувало. Той же В. Вундт паралельно з експериментальною фізіологією розглядає принципово іншу – ментальну – психологію («Психології народів») і не втомлюється наголошувати на неприпустимості тенденції наповнювати психологію фізіологією.

Сучасний період інверсії психології реанімує моністичність психічного, однак протилежного спрямування, що дає підстави називати цей період **перехресним дуалізмом**. Відтепер панівними по чергово стають то соціологізаторський, то біологізаторський редуccionізм. Тому цей період стає одночасно *кризою редуccionізму й інтеграції психічного та фізіологічного*.

На **першому етапі** цього періоду психологічна думка набула наукової прописки в природничій редакції (еволюціонізм Ч. Дарвіна, первинні дослідження мозку П. Флексіга, френологія Ф. Галля). Цей етап був завершений *відкритою кризою*, оскільки розроблені на початку XX століття інтрапсихічно зорієнтовані біологічні концепції З. Фрейда (психоаналіз) і Дж. Уотсона (біхевіоризм) не набули сили універсального пояснення психічного функціонування.

На **другому етапі** маятник монізму відчутно хитнувся в бік соціологізаторського редуccionізму. У цей час виникає ідея абсолютної домінації інтерпсихічної сутності розвитку людини, значення її спрямованості, ідеології, ціннісно-мотиваційної сфери. Кульмінацією стає виникнення третьої сили – гуманістичної психології (А. Маслоу, К. Роджерс). Відбувається інтенсивна зміна термінології та переосмислення базових категорій. Деякі категорії перейменовуються (наприклад, воля поступається місцем мотивації), інші поступово зникають з ужитку (темперамент, характер). Власне, гуманістична психологія воліє скасувати нервово-психічну суперечність як центральний предмет дослідження. Відтепер протистояння темпераментальних (генетичних) і характерологічних (соціальних) рис втрачає перспективність аналізу. Особистість розглядається як цілісність, що за несприятливих зовнішніх впливів може зазнавати певних функціональних розладів. Закономірно, що можливість ігнорування психофізіологічної проблеми призвела до *кризи теоретичного моделювання взаємодії фізіологічного та психічного*, їх некритичного нагромадження.

Третій етап перехресного дуалізму тільки починається та покликаний перейти від поліконцептуальності науки до створення єдиної психологічної теорії. Її центральним положенням стане розуміння суті взаємодії фізіологічного та психічного. Причиною переходу до третього етапу перехресного дуалізму стає реплікаційна криза [15], яка не тільки зумовила перегляд дослідницької методології, а й загострила питання теорії, що надавала би адекватного пояснення складній відтворюваності поведінки людини. Утім, помітною є чергова інверсія біологічного редуccionізму (інтрапсихічних чинників саморегуляції), що об'єктивувалось у розвитку нейропсихології, що почасти набуває неофренологічного формату.

Висновки. В основу періодизації історії психології закладено принцип історизму і зв'язку логічного та історичного у вирішенні проблеми базової

психічної суперечності. Остання об'єктивується у форматі дуалізму, який в історико-психологічній перспективі набуває чотирьох основних форм: інтеграційної, дезінтеграційної, паралельної і перехресної. Зміни цих форм дуалізму зумовлюються відповідними кризами в уявленнях про психічне функціонування та виявляються

через інверсію домінантного чинника психічного розвитку – інтрапсихічного чи інтерпсихічного. Науковий етап розвитку психології зосереджується довкола вирішення психофізіологічної проблематики, що супроводжується інверсією редукціонізму (біологічного та соціального) та низкою теоретико-методологічних криз.

Список використаних джерел

1. Гімадієв А., Мазяр О. Парадигмальний поділ психологічної теорії: підсумки та перспективи. *Журнал соціальної та практичної психології*. 2023. № 2. С. 56–63.
2. Данилюк І. В. Історія психології в Україні. Західні регіони (остання чверть XIX – перша половина XX століття) : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Київ : «Либідь», 2002. 152 с.
3. Логвіна О. А., Данчук Ю. П. Історія психології : навчальний посібник. (2-ге вид. доп.). Кам'янець-Подільський : Видавець Ковальчук О. В., 2022. 108 с.
4. Мазяр О. В. Методологічні суперечності позитивної психотерапії (історико-психологічний аналіз). *Практична психологія та соціальна робота*. 2012. № 10. С. 41–50.
5. Мазяр О. В. Невротичний стан у системі особистісного розвитку. *Пост-травматичний стресовий розлад: дорослі, діти та родини в ситуації війни* / за ред. : І. Маноха, Г. Собчук. Том II. Варшава-Київ : ПАН – Гнозис, 2018. С. 257–267.
6. Мазяр О. В. Особистісний дисонанс: системний аналіз : монографія. Житомир : Видавець О. О. Євенок, 2020. 332 с.
7. Мазяр О. В. Сікорський в історії психології та історія психології про Сікорського. *Практична психологія та соціальна робота*. 2014. № 2. С. 75–78.
8. Роменець В. А. Історія психології. Київ : Вища школа, 1978. 440 с.
9. Токарева Н. М. Історія психології: від витоків до епохи Просвітництва: підручник для здобувачів освіти ступеня бакалавра освітньо-професійної програми 053 Психологія. Кривий Ріг : Вид. Р. А. Козлов, 2022. 387 с.
10. Danziger K. Does the history of psychology have a future? *Theory and Psychology*. 1994. Vol. 4. P. 467–484.
11. Ebbinghaus H. *Abriss der Psychologie*. Leipzig : Veit & Comp., 1908.
12. International psychology: Views from around the world / Sexton V. S., Hogan J. D. (Eds.). Nebraska : University of Nebraska Press, 1992.
13. Lunt I., Poortinga Y. Internationalizing psychology. The case of Europe. *American Psychologist*. 1996. Vol. 51. P. 504–508.
14. Marsella A. J. Toward a «global-community psychology». *American Psychologist*. 1998. Vol. 53. P. 1282–1291.
15. Open Science Collaboration. An Open, Large-Scale, Collaborative Effort to Estimate the Reproducibility of Psychological Science. *Perspectives on Psychological Science*. 2012. Vol. 7(6). <https://doi.org/10.1177/1745691612462588>.
16. Richards G. *Putting Psychology in its place*. London : Routledge, 1996. 197 p.